

دوفصلنامه مطالعات موزه‌ای زرین فام
دوره ۳، شماره ۴، بهار و تابستان ۱۴۰۴
شاپا چاپی: ۹۲۴X-۲۹۸۰
شاپا الکترونیکی: ۹۵۴۱-۲۹۸۰

بررسی ویژگی‌های کتاب‌آرایی نسخه خطی قرآن یاقوت مستعصمی محفوظ در کتابخانه ملی پاریس

الهام یوسفیان کارشناسی ارشد پژوهش هنر، استاد مدعو گروه ارتباط تصویری دانشکده معماری و هنر دانشگاه گیلان، عضو انجمن خوشنویسان ایران.

انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۳۱

بذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۳

دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۹

چکیده

کتابخانه ملی پاریس دارای مجموعه‌ای گرانبها از نسخ خطی اسلامی است، به‌ویژه تعداد قابل توجهی نسخه خطی قرآن که در میان آن‌ها، مصحف خطی با رقم یاقوت مستعصمی نیز نگهداری می‌شود. یاقوت مستعصمی بغدادی، ملقب به قبله‌الکتاب، خوشنویس مشهور دوره ایلخانی، به سبب نگارش نسخه‌های قرآنی با خطی ممتاز شهرت یافته است. تحقیق حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که قرآن خطی یاقوت مستعصمی، محفوظ در کتابخانه ملی فرانسه، دارای چه نوع خط و تزئیناتی بوده است؟ هدف از تحقیق، دستیابی به شیوه‌های اجرایی و تزئینی در نسخه‌های خطی قرآن در عهد ایلخانی (قرن هفتم و هشتم هجری) است. در این مقاله، برای جمع‌آوری اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای و روش توصیفی - تحلیلی استفاده شده است. بر اساس مطالعات انجام شده، می‌توان نتیجه گرفت که به‌کارگیری صفحات تزئین به صورت جفتی و قرینه با نقوش اسلیمی و گیاهی، شکل قرینگی صفحات افتتاح از جهت زنگاری، آذین و اجرای لوح‌های حاشیه‌ای و نشانه‌های جداسازی به شکل شکوفه طلایی شش‌پر (زرین) در پایان هر آیه، بخشی از ساختار تزئینات این نسخه را تشکیل می‌دهد. از طرفی، همراهی خط کوفی در کتیبه‌های صفحات افتتاح مصحف با رانش روان قلم نسخ در متن کتابت، نشان‌دهنده توانایی هنری قرآن‌آرایی یاقوت است.

واژگان کلیدی: صفحات فاتحه، قرآن‌های خطی، کتاب‌آرایی، یاقوت مستعصمی.

استناد: یوسفیان، الهام (۱۴۰۴). بررسی ویژگی‌های کتاب‌آرایی نسخه خطی قرآن یاقوت مستعصمی محفوظ در کتابخانه ملی پاریس. *مطالعات موزه‌ای زرین فام*، ۳(۴)، ۱۰۷-۱۲۳.

<https://doi.org/10.30481/museum.2025.547094.1067>

© ۲۰۲۵/۱۴۰۴ نویسنده(گان). این مقاله یک اثر دسترسی آزاد است که تحت مجوز CC BY 4.0 منتشر شده است. استناد و انتشار مجدد این اثر با ذکر منبع مجاز است.

پس از آغاز دوران اسلامی در ایران، خوشنویسی از طریق کتابت آیات وحی استحکام یافت و جایگاه نسخه‌های خطی در میراث تمدن اسلامی بارور شد. ضرورت کتابت قرآن، هنرمندان را بر آن داشت تا در فضایی معنوی و با عقیده‌ای راسخ و بالاترین توان خود به کار پردازند و در نتیجه، سیر تکامل تولید کتاب‌های خطی در کشورهای اسلامی با شتاب انجام گرفت (افشارمهاجر، ج ۱، ۱۳۹۴: ۶۷). آنه‌ماری شیمیل، محقق برجسته شرق‌شناس، معتقد بود که مسلمانان از همان ابتدا نوشتن قرآن را به گونه‌ای آغاز کرده‌اند که با زیبایی سرمدی آن هم‌خوانی داشته باشد (شیمیل، ۱۳۸۱: ۱۲).

مطالعات تاریخی نشان داده است که کتابت و آذین قرآن از همان قرن‌های نخستین متداول و مورد توجه هنرمندان مسلمان بوده است. همچنین، در الفهرست، ابن ندیم به نقل از محمد بن اسحاق نوشته است که خالد بن ابوهیاج نخستین کسی بود که در اوایل اسلام قرآن را به خط خوش کتابت کرده است (کشمیری، ۱۴۰۳: ۳۹). خطاطان بهترین هنر خود را در نگارش کلام الهی به نمایش گذاشته و تلاش بی‌وقفه‌ای در زیبا کردن خط، به‌عنوان حامل کلام آسمانی داشته‌اند؛ به‌نحوی که جلوه‌های بصری قرآن در قالب هنر خوشنویسی تجلی یافته است. «هنر خوشنویسی یکی از اشکال هنری است که وظیفه‌اش نگهداری و تجسم بخشی همان کلام والای دینی بوده است» (شاهی، ۱۳۹۴: ۷۶).

به عبارت دیگر، خوشنویسی در کتابت کلام الهی، که معمولا همراه با تذهیب است، از یک سو از نظر تنوع شیوه‌های قرآن‌نگاری غنی بوده و از سوی دیگر، همراهی آن با تذهیب، یکی از مبانی حوزه کتاب‌آرایی محسوب می‌شود. هر نسخه خطی منطبق با یک دوره تاریخی است و علاوه بر ارائه اطلاعاتی درباره احوال هنرمندان، حاوی ویژگی‌های فنون کتاب‌آرایی مانند تنظیم خط و خوشنویسی، جلدسازی، آرایه‌بندی و ... است که مورد توجه و مطالعه هنرشناسان و محققان قرار می‌گیرد. به ویژه تذهیب صفحات آغازین، افتتاحیه، نشان آیات و صفحات اختتامیه قرآن، عرصه مناسبی برای تحلیل و ارزیابی ویژگی‌های سبک قرآن‌آرایی است.

بر پایه گزارش‌های تاریخی و آرای پژوهشگران، هنر کتاب‌آرایی در دوره ایلخانی شاهد تغییرات و تحولات فراوانی بوده و به‌عنوان دوره‌ای اثرگذار در روند تزئینات نسخ خطی شناخته می‌شود. از میان مجموعه‌های نفیس نسخ خطی کهن، می‌توان به گنجینه محفوظ در کتابخانه ملی پاریس اشاره کرد که طبق نظر پژوهشگران، در حال حاضر حدود ۱۲۰۰ نسخه ارزشمند خطی در آن نگهداری می‌شود و سهم قابل توجهی به نسخ خطی قرآن اختصاص دارد. در میان این نسخه‌ها، در کتابخانه ملی فرانسه، نسخه‌ای با رقم یاقوت مستعصمی با شماره ثبت ۶۷۱۶ در گروه نسخ خطی عربی موجود است.

جمال‌الدین یاقوت، کاتب مستعصم آخرین خلیفه عباسی، از بزرگان خوشنویسی سده هفتم هجری به شمار می‌رود. در دوره او خطوط متنوع در جهان اسلام تثبیت شد و زیبایی و استواری خطوط اسلامی پیشرفت یافت (حاتم، ۱۳۸۸: ۱۳). وی نسخه‌های فراوانی از قرآن را کتابت کرد و در سیر تکامل و تحول اقلام سته، به ویژه قلم نسخ، کوشید؛ به‌نحوی که تأثیر قلم نسخ یاقوت در پیشبرد حوزه کتابت بسیار چشمگیر بود (راهیما، ۱۴۰۳: ۱۸۰-۱۸۲).

هم‌اکنون نسخ خطی ارزشمندی به غیر از ایران در کتابخانه‌ها و موزه‌های معتبر سایر کشورهای جهان نگهداری می‌شوند، که در این میان، بخش نسخ خطی کتابخانه ملی فرانسه مجموعه‌ای بسیار ارزشمند از نسخه‌های خطی، به‌ویژه نسخه‌های اسلامی، را در اختیار دارد که از لحاظ هنری و تاریخی اهمیت فراوانی دارند. از این رو، ضرورت و اهمیت پژوهش از این جهت

است که مطالعه و بررسی هنر کتاب‌آرایی و ارائه مباحث تحلیلی و ساختارمند درباره نسخ خطی قرآنی، یکی از الزامات مطالعات هنر اسلامی امروز به شمار می‌آید. همچنین، مسائلی همچون پیشینه تذهیب، تکنیک‌های اجرایی، هنرمندان و سبک کار آنان، ساختار نقوش و آرایه‌ها و... زمینه گسترش اطلاعات تاریخی و تحلیلی دقیق درباره نسخه‌شناسی آثار را فراهم می‌کند. با توجه به اینکه تجزیه و تحلیل عناصر تزئینی این قرآن در حوزه هنر صفحه‌آرایی دوره ایلخانی و تأثیرگذاری آن بر روند شکل‌گیری هنری دوره‌های بعد قابل بحث و تأمل است، پژوهش حاضر بر آن شد تا ضمن شناسایی و معرفی قرآن خطی یاقوت مستعصمی، به تبیین ویژگی‌های بصری و زیباشناسانه تزئینات و آرایه‌های آن بپردازد. همچنین این مقاله در پی پاسخ به این پرسش اصلی است که قرآن خطی یاقوت مستعصمی، محفوظ در کتابخانه ملی فرانسه، دارای چه نوع خط و تزئیناتی بوده و این تزئینات و آرایه‌ها از چه ساختاری برخوردارند؟ از این رو، تذهیب، آرایه‌های مختلف، خطوط مورد استفاده و سایر ویژگی‌های این مصحف مورد ارزیابی و تحلیل قرار خواهد گرفت.

روش پژوهش

پژوهش حاضر در شمار پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی قرار می‌گیرد. محدوده پژوهش شامل گزیده‌ای از صفحات قرآن یاقوت مستعصمی با شماره ثبت ۶۷۱۶ در کتابخانه ملی فرانسه است؛ این صفحات شامل صفحات آغازین (مذهب)، صفحات میانی متن و صفحات اختتامیه می‌شوند. داده‌های پژوهش از منابع کتابخانه‌ای و تصاویر موجود در سایت فرهنگستان هنر استخراج شده‌اند. به این معنا که در روند مطالعه، پس از ارائه شرح مختصر زندگی هنری یاقوت مستعصمی، این قرآن از نظر ویژگی‌های کتاب‌آرایی و نقوش تزئینی به کار رفته در آن مورد بررسی قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، پژوهشگران مقالات متعددی درباره نسخه‌های خطی کتابخانه ملی فرانسه منتشر کرده‌اند که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- مقاله «مذهبی‌نگاری در نسخه مصور حمله حیدری باذل مشهدی» (نسخه مورخ ۱۲۲۲، نگهداری شده در کتابخانه ملی فرانسه) از فاطمه ماه‌وان (۱۴۰۰) در نشریه متن‌شناسی ادب فارسی (مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان)، که پژوهشگر علاوه بر معرفی نسخه و آرایه‌های هنری آن، به بررسی نگاره‌های مذهبی پرداخته است.
- مقاله «شناسایی و معرفی نگارگران و حامیان نسخه خطی شاهنامه فردوسی کتابخانه ملی فرانسه به شماره ۴۹۰» از زهرا پاکزاد (۱۳۹۷) در نشریه نگره، که هدف نویسنده شناسایی و معرفی حامی، کارگاه و نگارگران بوده است.
- مقاله «نقش تذهیب و نقوش در کتاب‌آرایی» (۱۴۰۴) از نرگس وصیله‌ها نجف‌آبادی در ششمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات مدیریت، فرهنگ و هنر، که به بررسی نقوش تذهیب و کاربرد آن در کتاب‌آرایی پرداخته است.
- مقاله «سیر تحول فرمی و کارکردی تذهیب در سه قرآن منسوب به ابن‌بواب، یاقوت مستعصمی و شیوه یاقوت» (۱۴۰۳) از صمد نجارپور جباری در نشریه جلوه هنر، که به تغییرات ظاهری و فرمی تذهیب قرآنی در سه اثر مذکور پرداخته است.

- مقاله «سیر تکوین فضابندی و قاب‌بندی تذهیب قرآن‌های صدر اسلام تا ظهور ایلخانیان (۶۵۴ ه.ق.)» (۱۴۰۳) از میلاد رفیعی در فصلنامه رهپویه هنرهای صناعی، که به بررسی فضابندی و قاب‌بندی تذهیب قرآن‌های صدر اسلام تا نیمه سده هفتم پرداخته است.
- مقاله «بررسی ویژگی‌های ساختاری و تزئینی قرآن شماره ۱۱۲ محفوظ در موزه آستان قدس رضوی» از لیلا غنی‌زاده و فاطمه کاتب (۱۴۰۱) در سومین همایش ملی نقش خراسان در شکوفایی هنر و معماری ایرانی - اسلامی، که هدف نگارندگان مطالعه قرآن مذکور از حیث ساختار، تزئینات و رنگ بوده است.
- مقاله «مصادق‌یابی الگوهای تذهیب دوره ایلخانی در نسخ قرآنی» (۱۴۰۱) در نشریه کتابداری و اطلاع‌رسانی از سولماز امیر راشد، که به بررسی ویژگی‌های تذهیب در مراکز هنری دوره ایلخانی و مصادق‌یابی الگوها و عناصر مشابه یا نوآورانه در نسخ پرداخته است.
- مقاله «تطبیق و تحلیل صوری آرایه‌های به‌کاررفته در صفحات تزئین اولین نسخ خطی قرآن و اناجیل اینسولار» (۱۴۰۱) از محبوبه نفری قلعه و مهیار اسدی در فصلنامه نگره، که وجوه اشتراک و افتراق میان نقش‌مایه‌های صفحات تزئین این نسخه‌ها را بررسی کرده است.
- مقاله «بررسی مؤلفه‌های بصری نشان آیات تذهیب‌های قرآنی عصر تیموری محفوظ در موزه آستانه مقدسه قم» (۱۴۰۱) از فاطمه غفوری‌فر، مهدی محمدزاده و رحیم چرخ‌چی در دوفصلنامه مطالعات هنر و رسانه، که ویژگی‌های بصری نشان آیات قرآن‌های مذهب عصر تیموری را تشریح کرده است.
- مقاله «بررسی اصول صفحه‌آرایی و تزئینات صفحات افتتاح قرآن‌های موزه شیخ احمد جامی (سده‌های ۸ تا ۱۳)» از منیره گزیک‌نژاد و علیرضا شیخی (۱۴۰۰) در فصلنامه علمی نگره، که اصول و قواعد بصری صفحات افتتاح قرآن‌های مجموعه شیخ احمد جامی را بررسی کرده است.
- علاوه بر این، پیش‌تر مقاله «بررسی هنری قرآنی در کتابخانه ملی پاریس به قلم یاقوت مستعصمی (تذهیب و خوشنویسی)» توسط مریم کشمیری (۱۳۹۶) در وبلاگ ارثنگ منتشر شده که مشخصات کلی نسخه را بررسی کرده است. همچنین مقاله «جایگاه تذهیب‌های قرآنی در مطالعات هنر اسلامی از دیرباز تا امروز» (۱۳۹۵) از کیانوش معتقدی در نشریه آستان هنر، پیشینه تذهیب، مکاتب آن، ویژگی هر دوره تاریخی، ساختار و ترکیب‌بندی، تکنیک‌های اجرایی و دیگر جنبه‌ها را مورد پژوهش قرار داده است.
- سایر مطالعات مرتبط شامل مقاله «بررسی اصول صفحه‌آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی» (۱۳۸۷) از سامره کاظمی در نشریه هنرهای زیبا، که بر ساختارهای صفحه‌آرایی مانند خوشنویسی، تزئینات، تذهیب و نقش‌ها تأکید داشته است، و مقاله «عناصر تزئینی در هنر کتاب‌آرایی قرآن و انجیل (سده سیزدهم و چهاردهم / هفتم و هشتم هجری)» (۱۳۸۵) از مهناز شایسته‌فر و اعظم سادات رزاقی در پژوهش هنر اسلامی، که به بررسی عناصر تزئینی هنر کتاب‌آرایی قرآن و انجیل پرداخته‌اند، می‌باشد.

جایگاه یاقوت مستعصمی در خوشنویسی

جمال‌الدین یاقوت، ملقب به قبله‌الکتاب، از تربیت‌یافتگان المستعصم بالله، آخرین خلیفه عباسی بود؛ به همین سبب خود را مستعصمی می‌نامید و آثارش را با همین اسم رقم می‌زد. یاقوت مستعصمی شیوه‌ای نو در خط نسخ پدید آورد که به «نسخ یاقوتی» معروف است (نفیسی، ۱۳۹۹: ۱۰). وی مدت‌ها از روی خط ابن‌بواب تمرین می‌کرد. آنچه در مورد این خوشنویس قابل توجه است، «پرکاری و سرعت او در تحریر و تعلیم» بود (سلطانی، ۱۳۷۱: ۱۴).

در رساله اصول و قواعد خطوط سته از فتح‌الله سبزواری درباره یاقوت آمده است: «او در اصول، تتبع ابن‌بواب کرد و اندکی تصرف و قلم محرف ساخت و شمراآت باریک گردانید و از ابن‌بواب گذرانید» (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۵: ۲۳۰). قبله‌الکتاب «خط را تکمیل کرد و تمام قواعد آن را در یک شعر گنجانید؛ آن شعر این است: صعود و تشمیر، نزول و ارسال» (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۵: ۸۰).

وی علاقه بسیاری به کتابت قرآن کریم داشت؛ چنانچه تاریخ‌نویسان گفته‌اند، سیصد و شصت و چهار قرآن نوشته است. همچنین از آثار و دست‌نوشته‌های او تعدادی قطعات، مرقعات و کتاب‌های فراوانی در کتابخانه‌های ایران و جهان یافت می‌شوند. لازم به یادآوری است که قدمت نسخ به سده‌های نخست پیدایش اسلام برمی‌گردد و در سیر تاریخی، بیشترین نقش را در کتابت قرآن کریم ایفا کرده است (راهیما، ۱۴۰۳: ۱۸۳). از طرفی، این خط شامل رسم‌الخطی بود که زمینه مهم آسانی در خواندن قرآن را فراهم می‌کرد (نجارپور جباری و قربانیان، ۱۴۰۲: ۱۴۷).

شاگردان یاقوت، که به استادان سبعة مشهورند، عبارتند از: مولانا مبارک شاه سیوفی، مبارک شاه قطب، مولانا احمد سهروردی، مولانا ارغون، مولانا عبدالله صیرفی و مولانا یحیی صوفی؛ «که هر کدام فن خود را در خط تکمیل کردند و از مشاهیر زمان خود محسوب می‌شدند» (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۴۵: ۸۱). یاقوت پس از حمله مغولان به بغداد، تحت حمایت عطا ملک جوینی درآمد و تا آخر عمر در بغداد ماند. وفات او در سال ۶۹۸ ه. ق رخ داد.

بررسی ویژگی‌های کتاب‌آرایی قرآن یاقوت مستعصمی محفوظ در کتابخانه ملی پاریس مشخصات کلی نسخه

بر اساس آرای صاحب‌نظران، خوشنویسی، تذهیب و تجلید سه مؤلفه اساسی در هنر کتاب‌آرایی قرآن محسوب می‌شوند و قرآن‌های دوره ایلخانی، علاوه بر ارزش نسخه‌شناسی، به سبب ویژگی‌های صفحه‌آرایی و تذهیب، جزء نفیس‌ترین آثار هنری دوران اسلامی به شمار می‌روند (ساریخانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۸-۱۲). در میان نسخ خطی قرآنی کتابخانه ملی فرانسه، نسخه‌ای متعلق به سال ۶۸۸ ه. ق با رقم یاقوت مستعصمی، خوشنویس مشهور اواخر قرن هفتم، با شماره ثبت ۶۷۱۶ نگهداری می‌شود. این نسخه به خط نسخ، بر روی کاغذ شرقی نگارش شده و دارای ۲۱۱ برگ به ابعاد ۱۹۱ در ۱۵۵ میلی‌متر است (جدول ۱). به استثناء چند برگ، دیگر صفحات شامل ۱۶ سطر با مرکب سیاه می‌باشند. صحافی و جلد مصحف در طی قرن‌های مختلف چندین بار بازسازی شده است. برگ‌های افزوده شده به ابتدای نسخه، که حاوی یادداشت‌ها و ترقیمه‌هایی با تاریخ‌های مختلف هستند، نشان می‌دهند که آخرین مالکان ایرانی این اثر از شاهزادگان قاجاری بوده‌اند. نوع و تزئینات جلد این مصحف شامل چرم قهوه‌ای با نقش ترنج و نیم‌ترنج است و جلد به شیوه شرقی صحافی و بازسازی شده است (URL 9) (شکل ۱).

شکل ۱. جلد نسخه مصحف یاقوت مستعصمی محفوظ در کتابخانه ملی فرانسه، (URL 1)

جدول ۱. مشخصات قرآن یاقوت مستعصمی به شماره ۶۷۱۷ در کتابخانه ملی فرانسه (نگارنده)

قرآن تک جلدی به زبان عربی	نام اثر
یاقوت مستعصمی	کاتب
نسخ و کوفی	قلم
۶۸۸ هجری قمری (دوره ایلخانی)	تاریخ
۲۱۱ برگ	تعداد صفحات
کتابخانه ملی فرانسه به شماره ثبت ۶۷۱۶	محل نگهداری
کاغذ شرقی، جلد چرم قهوه‌ای با نقش ترنج و نیم ترنج	مشخصات کاغذ و جلد

تاریخ دقیق نسخه بر اساس ترقیمه خوشنویس مشخص است (شکل ۲). در ترقیمه یاقوت مستعصمی، دهه نخست محرم ۶۸۸ ه.ق («العشر الاول من المحرم من سنه ثمان و ثمانین و ستمائه») ذکر شده است، اما به محل کتابت و شکل گیری مصحف اشاره‌ای نشده است. بر اساس ترقیمه، تاریخ خاتمه کتابت این اثر، محرم ۶۸۸ ه.ق بوده است؛ یعنی ده سال پیش از وفات یاقوت در سال ۶۹۸ ه.ق.

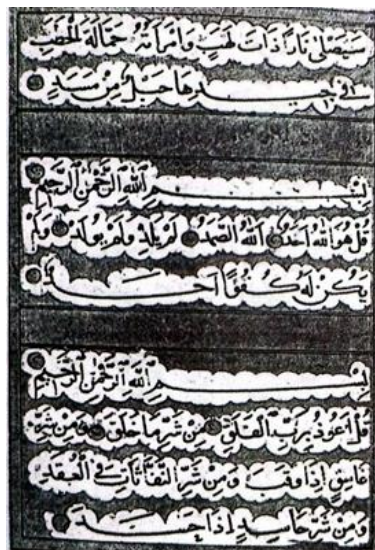

شکل ۲. ترقیمه نسخه به شکل چهارگوشه و مشابه روش کتابت متن (URL 5)

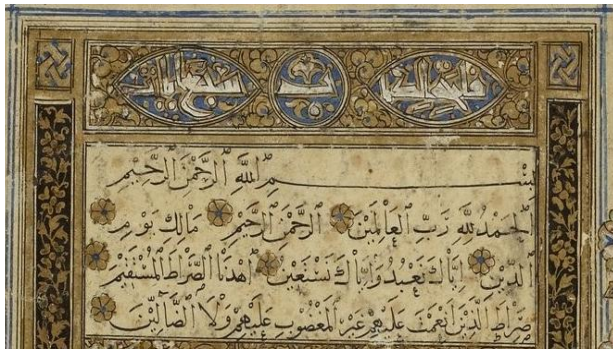
خوشنویسی قرآن یاقوت

بنا بر نظر نسخه‌شناسان، این اثر علاوه بر تذهیب (زرنگاری)، نقوش و صفحه‌آرایی، از حیث خط و خوشنویسی نیز اهمیت بسیاری دارد؛ به‌گونه‌ای که بررسی خوشنویسی در ارزیابی تحولات قرآن‌نگاری مؤثر است. نسخ یکی از اقلام شش‌گانه خوشنویسی است که به ویژه در کتابت قرآن کاربرد فراوان داشته است. یاقوت با اصلاح خط نسخ، شیوه‌ای ویژه در کتابت مصحف شریف بنا نهاد؛ به‌طوری که نسخ‌نویسی قرآن با وجود تلاش‌های یاقوت در زیبایی اقلام شش‌گانه، شکوفاتر شد و شیوه کتابت او تا سال‌ها ادامه یافت (نجارپور جباری، ۱۴۰۳: ۱۴۸) (شکل ۳).

لازم به ذکر است که قرآن‌های برجای‌مانده از سده‌های نخست اسلام به خط کوفی بوده‌اند و قدیمی‌ترین قرآن به قلم غیر از انواع شیوه‌های کوفی، نسخه معروف به قرآن چستریتی است که توسط علی بن هلال، معروف به ابن‌بواب، در سال ۳۹۱ ه.ق به قلم نسخ نگاشته شده است (هاشمی‌نژاد، ۱۴۰۱: ۲۷) (شکل ۴). متن قرآن ابن‌بواب به قلم نسخ کتابت شده است؛ به‌گونه‌ای که کلمات بسیار به هم نزدیک نوشته شده‌اند و سرسوره‌ها با خط ثلث کتابت شده‌اند (خزائی، ۱۳۷۸: ۷۲). به نظر می‌رسد قدرت قلم یاقوت در کتابت نسخ قرآن در کتابخانه ملی پاریس از تناسب خاص بین حروف، فاصله میان حروف، کلمات و سطور، تا اندازه حروف، اعراب و نقطه‌گذاری ناشی شده است؛ این‌ها از جمله تمهیدات خط و خوشنویسی وی در صفحه‌آرایی مصحف دوره ایلخانی بوده‌اند (شکل ۵). از سوی دیگر، کاربرد خط کوفی در کتیبه‌ها همراه با تزئینات و نقوش نیز از شاخصه‌های این اثر است. در کتیبه‌ها (قاب) عنوان صفحات افتتاح قرآن یاقوت از خط کوفی استفاده شده است؛ به‌طوری که در کتیبه اول، با رنگ سفید، کلمه «فاتحه‌الکتاب» و حرف «ب» در کتیبه مرکزی کتابت شده است. همچنین در کتیبه بیضی‌شکل سمت دیگر، عبارت «سبع آیات» نوشته شده است (شکل ۶). در دیگر کتیبه صفحه فاتحه اصلی اثر، در درون کادر مستطیل‌شکل، نام سوره بقره و تعداد آیات با لاجورد تیره کتابت شده است (شکل ۷). با این توضیح می‌توان اذعان داشت که پیش‌تر، تنوع بصری حاصل از عدم تشابه نوشتار متن قرآن و کتیبه‌ها در مصحف ابن‌بواب نیز اجرا شده است؛ به‌گونه‌ای که نام سوره، برخلاف قلم نسخ متن، گاهی به خط ثلث یا نسخ در فضای کتیبه نوشته شده است و این نکته، خود سنتی بر قرآن‌نویسی پس از ابن‌بواب به شمار می‌رود (فرید، ۱۴۰۱: ۴۱ و ۴۳).

شکل ۳. خط نسخ یاقوت مستعصمی، ۶۹۰ ه.ق، کتابخانه دانشگاه استانبول (مقتدایی، ۱۴۰۲: ۱۵۰)

شکل ۵. خط نسخ قرآن در کتابخانه ملی فرانسه، کتابت یاقوت ۶۸۸

ه.ق (URL 3)

شکل ۴. خط نسخ قرآن چستریتی، کتابت ابن بواب ۳۹۱ ه.ق

(URL 6)

شکل ۶. خط کوفی در کتیبه‌ها (قاب) عنوان در صفحات افتتاح قرآن یاقوت (URL 3)

شکل ۷. خط کوفی در کتیبه سوره بقره در صفحات افتتاح قرآن یاقوت (URL 3)

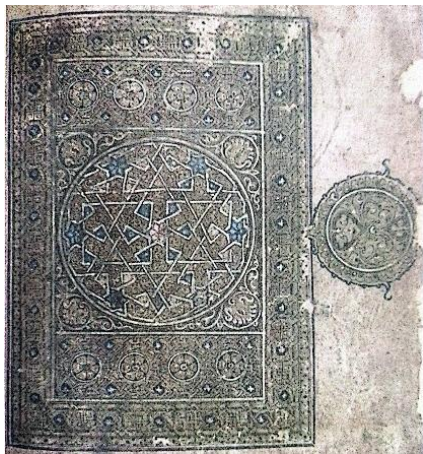
صفحات تزئینی آغازین

دو صفحه ابتدای مصحف (صفحات آغازین)، با صفحات تزئین آراسته شده‌اند. صفحات تزئین به صورت جفتی و قرینه، همراه با نقوش هندسی و رنگ‌های زر، آبی، قرمز، سیاه و سبز تزئین شده‌اند (شکل ۸). بخش‌بندی‌های دقیق هندسی با ساختار پیچیده و منظم، در قابی چهارگوش و ایستاده، از ویژگی‌های شاخص نسخه‌های قرن هفتم هجری به شمار می‌آید. به نظر می‌رسد مجاورت بخش‌هایی از نقوش و عناصر اسلیمی و گیاهی با ساختارهای هندسی پیچیده و هنرمندانه، بخشی از چارچوب صفحه‌آرایی این صفحات مصحف را تشکیل داده است. این شیوه در ساختار صفحه‌بندی هندسی آثار متقدم‌تر، توسط تذهیب هنرمندان دوره ایلخانی تکمیل شده است؛ به طوری که فضای میانی بخش‌بندی‌های دقیق هندسی با عناصر گیاهی به اعتدال رسیده است (کشمیری، ۱۴۰۳: ۶۹).

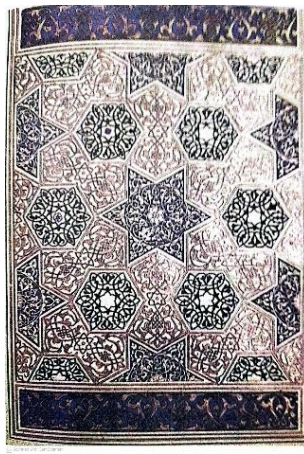
در دارالکتاب قاهره، قرآن الجایتو (۷۱۳ ه.ق) به خط و تذهیب «عبدالله بن محمد بن محمود همدانی» نگهداری می‌شود که سبک تذهیب صفحات آغازین آن نمونه کامل‌تری از این شیوه است (شکل ۹). در قرن سوم، شکل دایره نقش مهمی در صفحات تزئین داشت و در دوره‌های بعدی (سده چهارم و پنجم) به سبک پیچیده‌تر و هنرمندانه‌تر تبدیل شد (کشمیری،

۱۴۰۳: ۵۰) (شکل ۱۰). در قرآن یاقوت دوره ایلخانی، تقسیم‌بندی و تزئین صفحات بر پایه اشکال هشت گوشه اجرا شده است، در حالی که در قرآن الجایتو، ستاره‌ای شش‌پر در مرکز به همراه آذین‌های هندسی شش‌ضلعی دیگر، ساختار صفحه‌بندی را تشکیل داده است.

بر خلاف طراحی صفحات آغازین سده‌های پنجم و ششم که بیشتر بر ساختارهای هندسی استوار بود، صفحات تزئین در آثار ایلخانی بر اساس الگوهای هندسی تقسیم شده و در مجاورت عناصر اسلیمی و نقوش گیاهی، به یکی از ویژگی‌های متمایز هنر صفحه‌آرایی تبدیل شده‌اند. در دوره‌های قبل، «تزئینات کادر پیرامونی تنها با اشکال منظم هندسی انجام می‌شد» (کشمیری، ۱۴۰۳: ۷۰)، اما در قرآن یاقوت، تزئینات ظریف گیاهی دور تا دور صفحه، از دیگر ویژگی‌های ممتاز این اثر دوره ایلخانی است. حاشیه سیاه‌رنگ با گل‌های طلایی، استادی هنرمند مذهب را در اجرای آذین‌های گیاهی نمایان کرده است. لوح حاشیه‌ای صفحات تزئین، مشابه با ساختار گل‌ها و تزئینات تجریدی میان‌رودانی (بین‌النهرین) اجرا شده است.

شکل ۱۰. نمونه‌ای از صفحه تزئین بر پایه شکل دایره در مرکز و آرایه‌های هندسی (کشمیری، ۱۴۰۳: ۲۳۲)

شکل ۹. صفحه تزئین جزء ۲۳ قرآن الجایتو (۷۱۳ ه.ق) بر پایه اشکال شش‌ضلعی و ستاره شش‌گوشه مرکزی (کشمیری، ۱۴۰۳: ۲۳۸)

شکل ۸. صفحه آذین ابتدای قرآن یاقوت بر پایه اشکال هندسی هشت گوشه (URL 2)

صفحه افتتاح (فاتحه)

صفحات افتتاح، پس از صفحه عنوان، به عنوان دروازه ورود به قرآن محسوب می‌شوند و هنرمندان در طول تاریخ تلاش کرده‌اند آن را به زیباترین نحو اجرا کنند (نجارپور جباری، ۱۴۰۳: ۱۴۸). در بیشتر قرآن‌های دوره ایلخانی، صفحات افتتاحیه به صورت تمام مذهب و با انواع نقوش هندسی، گیاهی و تزئینی پوشیده شده‌اند (ساریخانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳). این صفحات که ظریف‌ترین تزئینات و صفحه‌بندی‌ها را به خود اختصاص داده‌اند، بر اعتبار اثر افزوده است.

قرن‌های ششم و هفتم هجری، دوران شکل‌گیری صفحات فاتحه قرینه است؛ سنتی که در قرآن‌آرایی اواخر قرن‌های هشتم و پس از آن تا امروز، به شیوه‌ای فراگیر تبدیل شده است. به همین علت، در قرن‌های ششم و هفتم، قرآن‌های فراوانی با صفحات فاتحه قرینه و تعدادی دیگر با تک‌صفحه فاتحه مشاهده می‌شوند (جدول ۲). «در بیشتر قرآن‌ها، تزئینات صفحه فاتحه و صفحه مقابل آن (صفحه دربردارنده نخستین آیات سوره بقره) از پرکارترین و زیباترین صفحات قرآن به شمار می‌رود که به شکل

دوتایی و قرینه اجرا شده‌اند» (کشمیری، ۱۴۰۳: ۱۷۳). در این قرآن با تک صفحه افتتاح، صفحه نخست شامل کل سوره حمد و ابتدای آیات سوره بقره است (شکل ۱۱ و ۱۲).

جدول ۲. صفحات افتتاح در قرآن قرن پنجم، قرآن یاقوت در کتابخانه ملی فرانسه و قرآن ابن بواب در کتابخانه چستریتی، ماخذ جدول: نگارنده

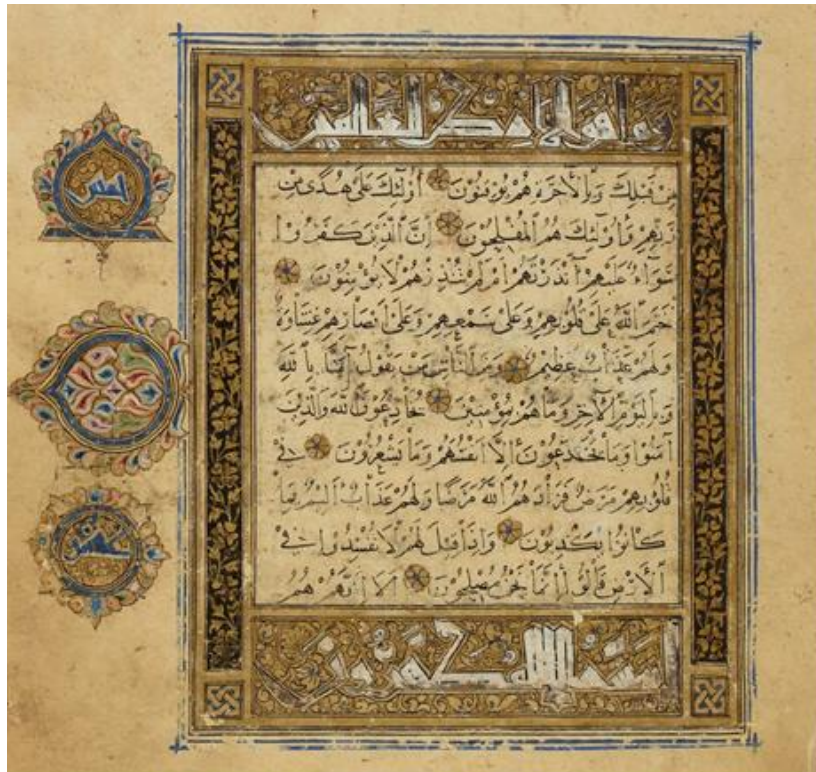
صفحات افتتاح قرینه قرآن پنج هجری قمری (کشمیری، ۱۴۰۳: ۲۲۲) در صفحه دوم جهت ایجاد قرینگی (URL 2) قرآن با تک صفحه افتتاح در نسخه ابن بواب در چستریتی (کشمیری، ۱۴۰۳: ۲۱۷)

(3)

برخلاف بسیاری از قرآن‌های تک افتتاح (همانند قرآن چستریتی)، هنرمند در نسخه کتابخانه ملی فرانسه، صفحه دوم را نیز مشابه صفحه افتتاح با تزینات مزین کرده و شکل قرینه را در اجرای زرنگاری و تذهیب صفحات افتتاح این مصحف ایجاد کرده است. این در حالی است که از نظر کتابت آیات، این صفحه متفاوت بوده و از شکل قرینگی خارج شده است.

شکل ۱۱. صفحه افتتاح اصلی مصحف یاقوت که شامل سوره حمد و آیات ابتدای سوره بقره است (URL 3)

شکل ۱۲. صفحه افتتاح قرینه قرآن یاقوت که با آیاتی از سوره بقره همراه است (URL 5)

در صفحه افتتاح اصلی مصحف یاقوت، با آنکه کتیبه‌سازی‌های قرینه بالا و پایین مطابق سنت فراگیر این دوره اجرا شده است، کتیبه ساده‌ای نیز در میان صفحه دیده می‌شود؛ این کتیبه، به روش قاب‌بندی نسخه‌های چهار سده نخست دوران اسلامی و ساده‌تر از کتیبه‌های بالا و پایین صفحه، به دلیل قرارگیری ابتدای سوره بقره در این مکان اجرا شده است. کتیبه‌ها (قاب) عنوان در صفحات افتتاح این نسخه، به شکل افقی و مطابق روش نسخه‌های قرن‌های پنجم و ششم (دوره سلجوقی)، با بخش‌بندی‌های سه‌بخشی و زمینه گیاهی اجرا شده و حاوی اطلاعات سوره هستند. به این ترتیب، دو کتیبه جانبی بیضی شکل و کتیبه مرکزی به شکل دایره طراحی شده است (شکل ۱۳ و ۱۴).

شکل ۱۳. اجرای کتیبه‌های عنوان در صفحه افتتاح اصلی مصحف یاقوت (URL 3)

شکل ۱۴. اجرای کتیبه‌های عنوان در صفحه افتتاح قرینه در قرآن یاقوت (URL 4)

آذین (لوح) حاشیه‌ای

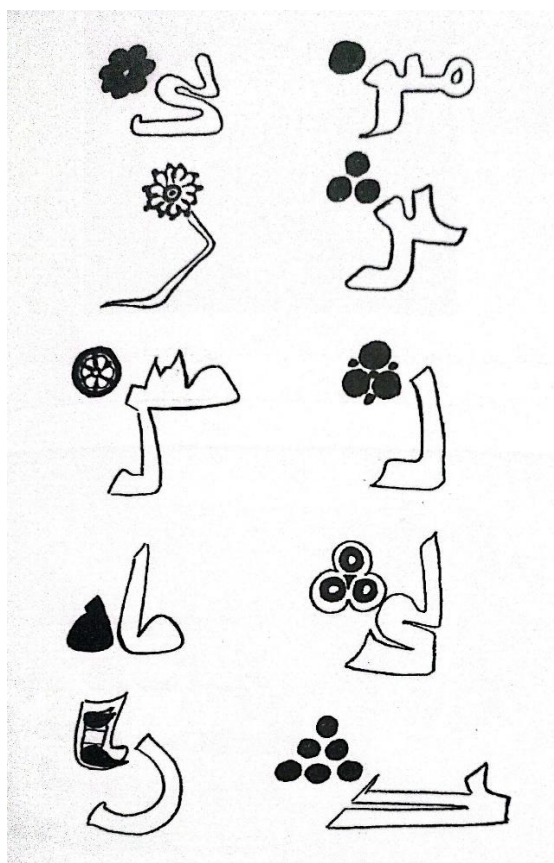
آذین و لوح‌های حاشیه‌ای در تزیینات جنبی برخی صفحات نسخه به شیوه میان‌رودانی^۱ (بین‌النهرین) طرح‌اندازی شده که از حیث آرایه‌بندی و تذهیب گوناگون است (شکل ۱۵). همچنین به نظر می‌رسد بیشترین تزیینات این قرآن بعد از سرسوره‌ها، را لوح‌های حاشیه صفحات دربردارد.

شکل ۱۵. آذین و لوح حاشیه‌ای قرآن یاقوت (URL 3, 4)

نشان آیات

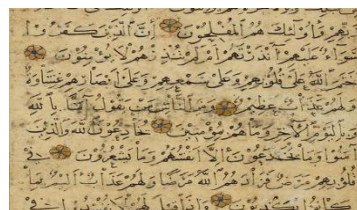
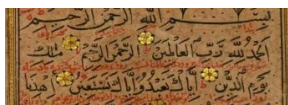
برخی محققان، آغاز و مقدمه پیدایش تذهیب قرآن را کوشش برای مشخص نمودن مرز آیات و سوره‌ها دانسته‌اند (کشمیری، ۱۴۰۳: ۴۱). نشانه‌های پایانی آیات، که با هدف تعیین پایان هر آیه، مشخص کردن اتمام هر پنج آیه و نمایش پایان هر ده آیه رسم می‌شوند، از مهم‌ترین ویژگی‌های تمایز شیوه‌های قرآن‌آرایی به شمار می‌روند. «نشان‌ها در ابتدا به صورت کاربردی جلوه‌نمایی می‌کردند، ولی با گذشت زمان از حالت ساده و کاربردی به صورت تزئینی‌تر، ظریف‌تر و مجلل‌تر درآمدند» (غفوری‌فر و دیگران، ۱۴۰۱: ۷۱). به عبارت دیگر، این نشان‌ها هم دارای کاربرد شماره‌گذاری و هم وجه زیباشناسانه هستند (رفیعی، ۱۴۰۳: ۳۹).

شکل ۱۶. نشانه‌های پایان آیات در نسخه‌های مجموعه خلیلی (کشمیری، ۱۴۰۳: ۲۱۲)

این نشان‌ها در سده‌های اول و دوم توسط خوشنویس با قلم در حین کتابت قرآن اجرا می‌شد، ولی پس از آن، تزئین این نشان‌ها بر عهده هنرمند مذهب قرار گرفت (گریکی‌نژاد و شیخی، ۱۴۰۲: ۱۷) (شکل ۱۶). در نتیجه، با گسترش اقدامات صفحه‌آرایی، نشان‌های ساده و بدون تزئین که انتهای آیات را نمایش می‌دادند، به تدریج پرازدین‌تر شدند. به نحوی که در این نسخه یاقوت، مانند تمامی نسخ قرآنی این دوران، نشان‌های پایانی در جهت آذین‌بندی آیات و سوره‌ها و برای مشخص کردن مرزهای آن‌ها، به شکل هر پنج آیه و هر ده آیه در کنار سطرها آمده‌اند؛ و نشانه‌های جداسازی به شکل شکوفه‌ی طلایی شش‌پر با دورگیری مشکی و مرکز لاجوردی اجرا شده‌اند (جدول ۳).

جدول ۳. نشان آیات در قرآن یاقوت، قرآن ابن بواب و قرآن موزه هنر والترز (نگارنده)

نشانه‌های جداسازی در پایان هر آیه به صورت شکوفه طلایی در قرآن دوره ایلخانی (۷۲۳ ه.ق.)، موزه هنر والترز (URL 8)

نشانه‌های جداسازی در پایان هر آیه سه نقطه آبی رنگ، پایان هر پنج آیه به شکل ه کوفی توپر در قرآن ابن بواب (کتابت ۳۹۱ ه.ق.)، کتابخانه چستریتی (URL 6)

نشانه‌های جداسازی در پایان هر آیه با شکوفه زربین با مرکز لاجوردی در قرآن یاقوت (URL 4)

صفحه اختتام (انجامه)

انجامه (صفحه اختتام) بخش پایانی کتاب است که کاتب در آن اطلاعات مربوط به شکل‌گیری نسخه را می‌نوشت و به آن ترقیمه می‌گفتند. ترقیمه‌نویسی در سده‌های پنجم و ششم هجری به سستی فراگیر تبدیل شد که بخش انتهایی صفحه پایانی را به شکل چهارگوش تشکیل می‌داد (کشمیری، ۱۴۰۳: ۶۶). شیوه ترقیمه‌نویسی در دوره ایلخانی ادامه سبک دوره‌های پیشین بوده و متن ترقیمه، با قاب یا بدون قاب‌بندی، در فرم‌های چهارگوش کتابت می‌شد و گاه با تزیینات و رنگ‌بندی متناسب، آراسته می‌گردید. در این اثر یاقوت، ترقیمه فاقد قاب‌بندی، در فرمی مستطیلی و در چهار سطر کتابت شده است که در انتها با ترنجی زیبا و پرآذین، جلوه‌ای چشمگیر یافته است.

از نمونه‌های ترقیمه‌نویسی با اجرای قاب‌بندی که کاتب آن، ابن بواب، به مذهب بودن خود اشاره کرده، می‌توان به قرآن چستریتی اشاره کرد که بر اساس انجامه در سال ۳۹۱ ه.ق کتابت و تذهیب شده است (جدول ۴). همچنین، در صفحه اختتام (انجامه) قرآن یاقوت، آخرین صفحه این اثر که شامل قاب (کتیبه) سوره ناس بدون بخش‌بندی داخلی است، تزییناتی متفاوت با دیگر صفحات دارد.

قاب عنوان آخرین سوره نسخه یاقوت، کتیبه‌ای آراسته با آذین حاشیه‌ای، رنگ‌بندی و پردازش‌های زیبا است که خلایق و ظرافت هنرمند آن دوره را به خوبی نمایان می‌سازد (شکل ۲۰).

قاب عنوان سوره ناس، که شامل عبارت «صدق الله...» است، به صورت قرینه طراحی شده است (شکل ۲۱). با وجود اختلاف در بلندی و ارتفاع دو عبارت نگاهشده‌شده در این قاب‌ها، هنرمند با رعایت رنگ‌بندی‌ها و آذین‌ها، و توجه به شکل کلی بخش‌بندی کتیبه و تزیینات گیاهی به کاررفته، شکلی قرینه ایجاد کرده است (شکل ۲۲).

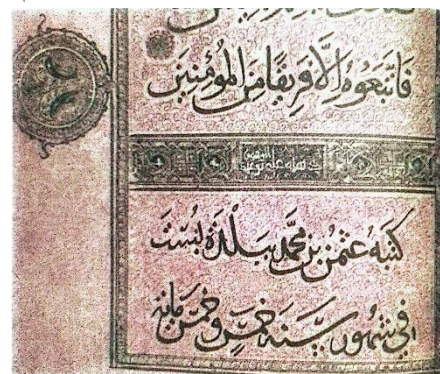
جدول ۴. صفحات اختتام در قرآن دوره غزنوی، قرآن ابن بواب و قرآن یاقوت مستعصمی (نگارنده)

شکل ۱۹. صفحه اختتام مستطیلی قاب بندی با ترنج انتهایی در قرآن یاقوت (URL 5)

شکل ۱۸. صفحه اختتام مستطیل شکل به همراه آدین و قاب بندی قرآن ابن بواب در چستر بییتی (URL 7)

شکل ۱۷. صفحه اختتام مستطیل شکل قرآن دوره غزنوی (۵۰۵ ه.ق)، کتابخانه ملی پاریس (کشمیری، ۱۴۰۳: ۲۳۷)

شکل ۲۲. ترنج ظریف و پرکار در صفحه اختتام نسخه قرآن یاقوت (URL 5)

شکل ۲۱. قابی دیگر با عبارت صدق الله ... که قرینه قاب عنوان سوره ناس در قرآن یاقوت است (URL 5)

شکل ۲۰. قاب عنوان سوره ناس قرآن یاقوت (URL 5)

نتیجه گیری

مصحف شریف یاقوت مستعصمی در گنجینه کتابخانه ملی فرانسه، از نظر تذهیب، روش قرآن آرایبی و ارزش های خط و خوشنویسی، اهمیت بسیار دارد و بررسی کتابت و آرایه های این اثر، امکان دست یابی به شاخصه های تزئینات و خطوط مورد استفاده در کتابت قرآن عهد ایلخانی را فراهم می آورد. با وجود عدم دسترسی به نسخه اصلی، صفحات آغازین مذهب، صفحات میانی متن و صفحات اختتامیه موجود در سایت فرهنگستان هنر مورد بررسی قرار گرفت. همچنین این پژوهش با تحلیل و مقایسه آثار سده های دیگر، شیوه های اجرایی و تزئینی در نسخه های خطی قرآن در عهد ایلخانی و جایگاه تاریخی آن در بستر تحولات کتاب آرایبی را آشکار ساخت که در نهایت به نتایج زیر منجر شد:

از جمله تمهیدات هنر خط و خوشنویسی یاقوت در صفحه آرایبی این مصحف، کتابت آن با قلم نسخ است؛ قلمی غیر از انواع کوفی که در کتابت قرآن سده های نخست هجری کاربرد داشته است. علاوه بر خط نسخ متن، کاربرد خط کوفی در کتیبه های عنوان صفحات افتتاح نیز دیده می شود که بر جذابیت بصری صفحات افزوده است.

ویژگی قابل توجه صفحات تزئین این مصحف، تقسیم بندی و آرایش بر پایه اشکال هشت گوشه همراه با نقوش اسلیمی و گیاهی است که نسبت به دوره های پیشین، پیچیده تر و هنرمندانه تر اجرا شده است. علاوه بر این، کادر حاشیه ای دور تا دور

این صفحات با تزیینات گیاهی ظریف آراسته شده است؛ در حالی که در سده‌های قبل، بیشتر از اشکال هندسی برای تزیین استفاده می‌شده است. در این قرآن با تک صفحات افتتاح، هنرمند صفحه دوم را مشابه صفحه افتتاح مزین کرده و شکل قرینه را در اجرای زرنکاری و تذهیب صفحات افتتاح ایجاد نموده است. در این اثر یاقوت، نشانه‌های ابتدایی و ساده جداسازی آیات در سده‌های نخست، جای خود را به شکوفه طلایی شش‌پر در پایان هر آیه داده‌اند. اجرای آذین‌ها و لوح‌های حاشیه‌ای مشابه نقوش میان‌رودانی (بین‌النهرین) نیز بخشی از ساختار هنر کتاب‌آرایی این نسخه را تشکیل می‌دهد. متن ترقیمه بدون قاب‌بندی کتابت شده و شکل مستطیلی آن با ترنجی زیبا تزیین یافته است.

در پایان، شایسته یادآوری است که بررسی ساختار و شیوه‌های خوشنویسی و تذهیب نسخ خطی موجود در موزه‌ها و گنجینه‌های جهان، بستر مناسبی برای معرفی پیشینه غنی هنر کتاب‌آرایی در ایران فراهم می‌کند. امید است که جستجوی نمونه‌های مشابه و تحلیل آن‌ها بتواند در ارائه الگوهای کارآمد و نوآورانه در هنر کتاب‌آرایی دوره معاصر تأثیرگذار باشد.

تشکر و قدردانی

نویسنده مقاله بر خود لازم دانست از خانم دکتر دشتی‌زاده قدردانی نماید. همچنین از داوران محترم مجله که در بازبینی متن مقاله و ارائه نظرات ارزشمند همکاری کرده‌اند، کمال تشکر را دارم.

پی‌نوشت

۱. شیوه میان‌رودانی یکی از گروه‌های تاریخی نقش‌مایه‌های آغازین تذهیب است که بازتابی از اشکال و تزیینات، نقوش پیچان، شبه گیاهی و تجریدی‌اند یا صورت‌های خیالی‌اند (کشمیری، ۱۴۰۳: ۱۲-۱۳).

منابع

- حاتم، غلامعلی. (۱۳۸۸). هنر و تمدن اسلامی ۲. تهران: دانشگاه پیام نور.
- خزائی، محمد. (۱۳۷۸). معرفی قرآن منحصر بفرد ابن‌بواب در کتابخانه چستریتی شهر دویلین. در مجموعه مقالات دبیرخانه نمایشگاه قرآن کریم بزرگداشت ابن‌بواب (علی بن هلال بیضاوی) مذهب و خوشنویس بزرگ قرن چهارم هجری. تهران: یزدانی.
- راهپیمان، غلامرضا. (۱۴۰۳). نقش اقلام سته (خطوط شش‌گانه) در کتابت کلام وحی. بنیان هنر، ۲(۳)، ۱۷۷-۱۹۲.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. (۱۳۴۵). تاریخ خط و خطاطان. تهران: امیر کبیر.
- رفیعی، میلاد. (۱۴۰۳). سیر تکوین فضا‌بندی و قاب‌بندی تذهیب قرآن‌های صدر اسلام تا ظهور ایلخانیان (۶۵۴ ه.ق). رهپویه هنرهای صناعی، ۴(۱)، ۳۷-۴۹.
- ساریخانی، مجید، هاشمی زرج‌آباد، حسن، طاووسی، محمود. (۱۳۹۳). نقش قرآن کریم در آفرینش هنری و شیوه‌های مختلف کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی ایران. نگارینه هنر اسلامی (۱)، ۶-۱۸.
- سلطانی، محمدعلی. (۱۳۷۱). قبله الکتاب یاقوت مستعصمی. فصلنامه چلیپا (۳)، ۱۱-۱۹.
- شاهی، ابوالفضل. (۱۳۹۴). خوشنویسی و عرفان با نگاهی به طریقت نعمت‌اللهیه. تهران: پیکره.
- شیمیل، آناه ماری. (۱۳۸۱). خوشنویسی اسلامی (مهناز شایسته‌فر، ترجمه). تهران: موسسه مطالعات اسلامی.

غفوری فر، فاطمه، محمدزاده، مهدی، چرخ، رحیم. (۱۴۰۱). بررسی مؤلفه‌های بصری نشان آیات تذهیب‌های قرآنی عصر تیموری محفوظ در موزه آستانه مقدسه قم. *دوفصلنامه علمی-تخصصی هنر و رسانه*، ۴(۷)، ۶۹-۹۸.

فرید، امیر. (۱۴۰۱). بازتاب توانایی هنری ابن‌بواب در کتیبه‌های قرآن چستریتی. در *مجموعه مقالات برگزیده اولین دوره همایش ملی دوسالانه خوشنویسی*. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.

قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۹۵). *رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته*. تهران: روزنه.

کشمیری، مریم. (۱۴۰۳). *تذهیب در ایران (تاریخچه، نقوش و اصطلاحات)* (چاپ سوم). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

گزیکی‌نژاد، منیره، شیخی، علیرضا. (۱۴۰۰). بررسی اصول صفحه‌آرایی و تزیینات صفحات افتتاح قرآن‌های موزه شیخ احمد جامی (سده‌های ۸ تا ۱۳). *نشریه رهپویه هنرهای تجسمی*، ۶(۳)، ۱۵-۲۸.

مقتدایی، علی‌اصغر. (۱۴۰۲). *مبادی و مبانی اصول خطوط و خوشنویسی اسلامی ایران ۱* (چاپ سوم). تهران: دانشگاه پیام نور.

نجارپور جباری، صمد، قربانان، فخریه. (۱۴۰۲). *مجموعه مقالات برگزیده اولین دوره همایش ملی دوسالانه خوشنویسی*. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.

نجارپور جباری، صمد. (۱۴۰۳). *سیر تحول فرمی و کارکردی تذهیب در سه قرآن منسوب به ابن‌بواب، یاقوت مستعصمی و شیوه یاقوت جلوه هنر*، ۱۶(۳)، ۱۴۷-۱۶۰.

نفیسی، نوشین‌دخت. (۱۳۹۹). *تاریخچه کتابت*. تهران: دانشگاه پیام نور.

هاشمی‌نژاد، علیرضا. (۱۴۰۱). درباره نوع خط و اصالت قرآن ابن‌بواب کتابت ۳۹۱ ق. کتابخانه چستریتی. در *مجموعه مقالات برگزیده اولین دوره همایش ملی دوسالانه خوشنویسی*. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.

URL 2: URL 1: <https://www.honar.ac.ir/uploads/Q1283.jpg> <https://www.honar.ac.ir/uploads/Q1281.jpg>

URL 3: <https://www.honar.ac.ir/uploads/Q1284.jpg>

URL 4: <https://www.honar.ac.ir/uploads/Q1285.jpg>

URL 5: <https://www.honar.ac.ir/uploads/Q1286.jpg>

URL 6: <https://www.honar.ac.ir/uploads/Q1434.jpg>

URL 7: <https://www.honar.ac.ir/uploads/Q1435.jpg>

URL 8: <https://manuscripts.honar.ac.ir/uploads/Q5593.jpg>

URL 9: <https://www.honar.ac.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=32&fkeyid=&siteid=32&siteid=32&pageid=2370&g=113&p=1&showitem=57>

d=2370&g=113&p=1&showitem=57